

LA REPRESENTACIÓ DE LA FIGURA HUMANA COM A EINA D'ESTUDI DELS DIBUIXOS INFANTILS

Treball de final de grau en Mestre d'educació Infantil

Lara Samper i Fibla

4art Curs

Tutor: Marian Vayreda

Grau en mestre d'Educació Infantil

Facultat d'Educació, Traducció i Ciències Humanes

Universitat de Vic

16 de Maig de 2014.

Resum

Aquest treball pretén apropar-nos al dibuix infantil a través d'una investigació que s'ha dut a terme amb infants d'edats compreses entre els 3 i 5 anys. Podrem observar si actualment, en el nostre context social, els infants segueixen unes etapes evolutives del dibuix i si l'estimulació de l'entorn influeix per accelerar-ne el procés.

El tipus de recerca que s'ha dut a terme és principalment de caire qualitatiu. També hi ha, però, una part de dades quantitatives.

Els resultats obtinguts s'han posat en relació amb el marc teòric presentat en la investigació i se n'han pogut extreure unes conclusions.

Paraules clau: dibuix infantil, figura humana, activitat creadora.

Abstract

This study aims to approach the children's art through research carried out with children aged between 3 and 5 years old. We'll can see if you are currently in our social context, children follow a developmental stages of drawing and if the environment influences stimulation to accelerate the process.

The type of research that has been conducted is mostly qualitative. There are, however, some quantitative data.

The results obtained have been compared with the theoretical framework presented in the research and have been able to draw some conclusions.

Keywords: children's art, human figure, creative activity.

Índex

1. Introducció	p.3
2. Fonamentació teòrica	
2.1 El dibuix infantil	p.4
2.2 La representació de la figura humana	p.8
2.3 El dibuix infantil segons diversos autors.	
2.3.1 Viktor Lowenfeld	p.12
2.3.2 Rhoda Kellogg	p.16
2.3.1 John Matthews	p.19
3. Aplicació pràctica	
3.1 Plantejament de la investigació	p.22
3.2 Hipòtesis i objectius	p.23
3.3 Mètode	
3.3.1 Context i participants	p.24
3.3.2 Instruments de recollida de dades	p.29
3.3.3 Procediment metodològic	p.29
3.4 Resultats	p.37
4. Conclusions	
4.1 Conclusions de la investigació	p. 47
4.2 Valoració general del treball	p.51
5. Agraïments	p.54
6. Bibliografia	p.55
7. Annexos	p.56

1.Introducció

En el present treball de fi de grau es tindrà l'oportunitat de tractar el tema dels dibuixos infantils centrats en l'etapa de l'educació infantil i específicament en la representació de la figura humana.

El que em proposo és realitzar una investigació entorn de la representació de la figura humana per part d'infants de 3 i 5 anys i la seva evolució. Aquest projecte s'ha dut a terme a l'escola Amistat de Figueres. Per tal de dur a terme aquesta investigació es realitzarà una proposta que amb una bona elecció dels instruments de recollida de dades es podran obtenir unes conclusions sobre allò investigat. Tanmateix, els resultats obtinguts es posaran en relació amb una fonamentació teòrica.

L'elecció d'aquesta proposta d'investigació ve motivada, en primer lloc, per un interès personal en l'àmbit artístic i, en segon lloc, per una voluntat creixent de treballar el dibuix infantil. El dibuix infantil és quelcom meravellós.

Aquest treball d'investigació i recerca l'he decidit estructurar en els següents apartats: en primer lloc trobem una fonamentació teòrica relacionada amb el dibuix infantil, on es presenten alguns dels autors que he cregut que són imprescindibles per la meua investigació. Presentaré un petit esbós del que diu cada autor destacant els trets més importants que serviran per articular el discurs del treball.

Seguidament a la segona part es presenta la investigació realitzada. Hi podem trobar 4 subapartats. En primer lloc trobem el plantejament de la investigació, en segon lloc la hipòtesis i objectius que han conduït a realitzar aquesta recerca i en tercer lloc es presenta el mètode emprat, on s'analitza el context i els participants de la investigació. També presentem el procediment metodològic utilitzat i els instruments que s'han utilitzat per recollir les dades de la investigació. Finalment s'ha realitzat un buidatge dels resultats obtinguts per tal de poder arribar a unes conclusions.

Per concloure la investigació es mostren les conclusions a les quals s'ha arribat després de realitzar la investigació i comparar-ho amb el marc teòric

de referència. També es farà referència a la hipòtesis i objectius plantejats. Per últim trobem els agraïments, la bibliografia utilitzada per dur a terme aquest treball i uns annexes amb informació que complementen la recerca.

2.Fonamentació teòrica

2.1 El dibuix infantil

Partint que l'art és una activitat necessària per a l'ésser humà i atès que des de la societat més primitiva a la més desenvolupada s'ha expressat a través d'aquest mitjà, podem deduir la importància que té en l'educació i el desenvolupament dels individus.

El dibuix infantil és una de les activitats artístiques més freqüents en l'etapa de l'educació infantil i es troba en freqüència a les escoles. Tenint en compte aquest fet, les característiques dels dibuixos infantils, els seus significats, la seva evolució i el seu procés són aspectes de màxima importància en l'educació artística.

L'art és una activitat dinàmica i unificadora amb un gran potencial per l'educació dels nens i les nenes. Com diu Lowenfeld (1992) el dibuix, la pintura o la construcció constitueixen un procés complex on es tenen en compte tots els elements que són fruit de l'experiència. En el procés de seleccionar, interpretar i reformar aquests elements, l'infant ens dona alguna cosa més que un dibuix; ens proporciona una part de sí mateix.

L'art constitueix pels infants una activitat absorbent que fa ús del seu coneixement, les seves observacions i les seves experiències (Lowenfeld, 1992:18).

Tenint en compte la citació anterior es pot dir que l'educació artística es preocupa principalment per l'efecte del procés sobre l'individu, mentre que les anomenades "belles arts" es preocupen més pels productes resultants.

L'aprenentatge no només significa l'acumulació de coneixements sinó que a més a més implica la comprensió de com es pot utilitzar.

El dibuix, igual que el joc, és una activitat que sorgeix de forma espontània durant la infància i que ens permet conèixer diferents aspectes del desenvolupament infantil. El significat d'art, possiblement, és diferent per un adult que per un infant. Per l'infant, l'art és un mitjà d'expressió i, al mateix temps, un llenguatge del pensament. A través del dibuix, l'infant expressa les seves idees, els seus pensaments, els seus sentiments i els seus interessos, demostrant al seu torn el coneixement que posseeix de l'ambient i de tot allò que l'envolta a través de les formes plàstiques que domina i la seva expressió creadora.

El dibuix és una activitat plaent, per això podem dir que es relaciona estretament amb el joc. D'altra banda, és una forma d'imitació de la realitat. Des d'aquest punt de vista, el dibuix té un important component cognitiu, ja que reflecteix la comprensió que l'infant té de la realitat, la seva representació espacial i de quina manera concep les coses.

Igual que en el joc simbòlic, l'infant representa en el dibuix tot allò que li interessa, el motiva, o el preocupa.

Un dels components bàsics d'una experiència artística creadora és la relació entre l'artista i l'ambient. La pintura, el dibuix o la construcció constitueixen un procés constant d'assimilació i projecció: captar a través de sentits una gran quantitat d'informació, integrar-la amb el jo, i donar nova forma als elements que semblen adaptar-se a les necessitats estètiques de l'artista en el moment (Lowenfeld, 1992:18).

Viktor Lowenfeld, en el seu llibre *Desarrollo de la capacidad creadora*, esmenta que l'expressió artística no es possible sense la auto identificació amb l'experiència expressada, així com el material artístic utilitzat per aquest fi. Aquest, per tant, seria un dels factors fonamentals de qualsevol expressió creadora. És la vertadera expressió del Jo.¹

L'art, a través de l'auto expressió, pot desenvolupar el jo, actuant com un important component de l'experiència. L'oportunitat per dibuixar o pintar alguna cosa sorgeix espontàniament en els infants petits, ajuda a establir

---

¹ LOWENFELD, Viktor; BRITAIN, Lambert (1992). *Desarrollo de la capacidad creadora*. Buenos Aires: Kapelusz p 28.

les bases per tal que desenvolupin el seu autoconcepte (Lowenfeld:1992:29).

Rhoda Kellogg (1985) sosté que el talent artístic bàsic és comú en tots i no un do exclusiu d'uns pocs afortunats. S'afirma que tots els nens o nenes naixen sent creatius i per tant, hi ha necessitat d'explorar, d'investigar, de descobrir i això ho experimenta tothom, és a dir, és innat. Tanmateix, l'escola i els mestres tenen un paper important. El rol de l'adult que acompanya l'infant o el mestre consisteix en brindar moments, motivar, presentar i tenir una bona cura dels materials per tal que l'experiència es dugui a terme de manera significativa.

Com esmenta Lowenfeld (1992), l'ambient que ens condueix cap a l'expressió artística ha de ser el propici per fomentar la inventiva, l'exploració i la producció. Tanmateix podríem dir que aquesta tasca tan important recau en el mestre. A l'aula d'educació artística ha d'haver-hi materials necessaris perquè els nens puguin utilitzar-los i investigar amb ells, i l'ordre i manteniment dels mateixos ha de córrer a càrrec tant del professorat com dels alumnes.

Se ha demostrado que aun durante los primeros meses de vida, los niños expuesto a un ambiente visualmente rico se desarrollan más rápidamente que aquellos que no tienen nada interesante en lo cual puedan concentrar su atención, tales como juguetes móviles colgados sobre la cuna (White, 1964). Los niños criados en una atmósfera sin estímulos ni atractivos y con carencias afectivas parecen quedar fuera del desarrollo normal de todas las fases de su crecimiento (Bronfenbrenner, 1968). La interacción del niño i su ambiente es el elemento más importante para el aprendizaje. Un medio pasivo, neutro, estéril, no es el ideal para el desarrollo de un niño. (Lowenfeld, 1992:129)

En l'art infantil el més important és el procés de creació, exaltar el producte acabat seria un error per part del professor. L'infant ha de sentir que allò que està realitzant és important i que l'activitat s'ajusta a les seves necessitats.

Tal com diu Aureliano Sáinz (2011), els infants tenen la necessitat de mostrar el seu treball mentre l'estan realitzant i també el seu resultat per tal de rebre una aprovació per part de l'adult. Aquesta relació constant entre el subjecte que aprèn i el que orienta és vital per tal que el nen/a es senti segur i tingui confiança en si mateix. (Sàinz,2011:32)

“La formación de una personalidad creadora proyectada hacia el mañana se prepara con la imaginación creadora encarnada en el presente”(Vygotski, 1990:108)²

Al voltant del tema del dibuix infantil o l'educació artística sorgeixen infinitat d'interrogants.

Tal com diu Ricardo Marín (2003)³, des que es va començar a considerar el dibuix infantil com quelcom no erroni, és a dir, com imatges no defectuoses sinó com una manera d'expressar-se de l'infant en concordança a la seva manera de ser i percebre el món, diversos autors es van interessar per investigar aquest llenguatge visual.

El dibuix infantil i l'art, com ha quedat demostrat fins l'actualitat, ja sigui pel seu propi interès intrínsec, com un mitjà o instrument per esbrinar diferents dimensions o aspectes de la persona que ha realitzat el dibuix, es pot afirmar que és objecte de moltes experiències i investigacions.

Els dibuixos infantils han estat objecte de nombrosos estudis des de fa aproximadament un segle. Durant la primera meitat del segle XX l'estudi dels dibuixos infantils va començar a tenir aportacions de diversos autors que podríem destacar per la seva importància, en ordre cronològic. D'aquesta primera meitat de segle podem destacar en G. Kerschensteiner, G.H Luquet ⁴ i Viktor Lowenfeld.

A la segona meitat del s. XX es van desenvolupar nous enfocaments i metodologies. Alguns dels autors més representatius d'aquesta segona meitat de segle serien H. Gardner, R. Kellogg, L. Lurçat i John Matthews.

---

² SAINZ, Aureliano (2011). *El arte infantil. Conocer al niño a través de sus dibujos*. Madrid: Eneida. p. 32

³ Mestre i artista.

⁴ Catedràtic de filosofia francès. Va voler estudiar l'evolució del dibuix infantil partint dels dibuixos de la seva filla Simone. Entre les seves obres destaca *Els dibuixos d'un nen* (1913) i *El dibuix infantil* (1927).

Tanmateix, l'art infantil, i de manera més específica el dibuix infantil, com he esmentat anteriorment, ha estat objecte d'investigació però ho ha estat des de la concepció de cada autor, és a dir, des de diferents enfocaments i concepcions.

2.2 La representació de la figura humana

En els dibuixos infantils hi ha un conjunt de temes que apareixen amb més regularitat.

Al final de l'etapa del gargot, la figura humana és un dels primers motius que es pot reconèixer en els dibuixos infantils. Es podria dir que la representació de la figura humana és un dels temes preferits a l'inici de l'anomenada etapa preesquemàtica. Per aquest motiu he escollit la representació de la figura humana com estudi del meu projecte a investigar.

Aquesta predilecció per la representació humana ha cridat l'atenció a tots els investigadors.

C.Ricci, B. Pérez, Maitland, Lukens, Ballard, Rouma, etc. així ho manifesten en els seus escrits: "resulta de muchas observaciones que he tenido ocasión de hacer y que concuerdan con las de otros psicólogos que la representación humana domina ampliamente, por su frecuencia a todas las demás" (G.Rouma, 1947:65). Luquet al 1927: " Todo el mundo sabe que la figura humana es el motivo más frecuente"(G.H. Luquet, 1981:8). J. Boutonier: "el niño dibuja algo con predilección, y ese algo no es cualquier cosa, es generalmente, un ser humano"(J. Boutonier, 1968:24)⁵.

Rouma, Luquet, Lowenfeld i Meli- Dworetzki estan d'acord al afirmar que l'infant té tendència a dibuixar els éssers i objectes més pròxims i que, per tant, despertem més interès en ell persones com els pares, germà o ell mateix. Rouma diu: "El niño dibuja lo que le interesa, exterioriza lo que flota en su sentimiento y los seres humanos que lo rodean representan en su vida un papel demasiado importante para que no estén mezclados con todos sus pensamientos"(G.Rouma, 1947:64).⁶

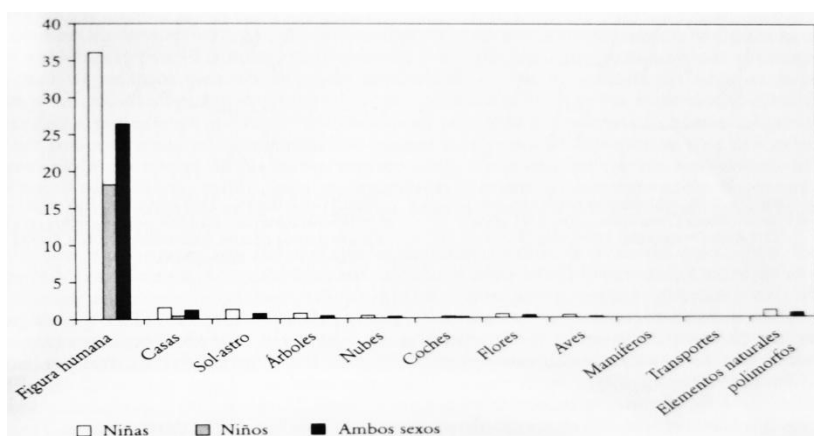
---

⁵ Dins de: MACHÓN, Antonio (2009). *Los dibujos de los niños*. Madrid: Anaya . p. 381

⁶ Dins de: MACHÓN, Antonio (2009). *Los dibujos de los niños*. Madrid: Anaya p. 385

A més a més, diferents estudis ens poden confirmar que la figura humana és la més representada pels infants i tanmateix la que apareix en les primeres representacions. Per una banda tenim les investigacions de Antoni Machón que ens confirma que als tres anys un 26,38% dels infants ho representen i al llarg dels quatre anys la representació segueix tenint un lloc preferent amb un 68,40%.

ÍTEMS	NIÑAS	NIÑOS	AMBOS SEXOS
Figura humana	36,02	18,05	26,38
Casas	1,74	0,54	1,09
Sol-astro	1,24	0	0,58
Árboles	0,75	0,11	0,40
Nubes	0,50	0	0,23
Flores	0,43	0	0,23
Coches	0	0,21	0,12
Aves	0,25	0	0,12
Mamíferos	0	0	0
Transportes	0	0	0
Elementos naturales polimorfos	1,12	0	0,52

Font: MACHÓN, Antonio (2009). *Los dibujos de los niños*. Madrid: Anaya

2-3 años	%	4-6 años	%	7-9 años	%
Figura humana	23	Figura humana	70	Figura humana	81
Sol	17	Sol	66	Sol	55
Coches y casas	8	Casas	56	Árboles	50
Árboles	6	Nubes	44	Nubes	47
Lluvia y nubes	2	Árboles	41	Casas	40
Flores y patos	1	Pájaros	30	Pájaros	31
Pájaros, aviones, césped, trenes, camiones, frutas, pelotas	≤0,3	Flores	24	Césped	22
		Coche, avión	10	Flores	21
		Césped, estrella, bandera	8	Montañas	20
		Lluvia, castillo, barco	7	Coches	16
		Nieve	6	Rio, estrellas	11
		Mariposas, fruta	5	Bandera, perro	9
		Montañas	4	Camino, sombrero	8
				Fruta, mesa, avión	7

Font: MARÍN, Ricardo (2002). *Didáctica de la educación artística*. Madrid: Prentice Hall.

Per altra banda els estudis realitzats per Ricardo Marín en centres escolars espanyols també ens confirmen que la presència de la Figura humana és la més habitual i en

dibuixos que realitzen els infants. Als dos-tres anys apareix amb un tant per cent del 23%, als 4-6 anys la representació humana representa un 70% i als 7-9 anys ja ocupa un 81%. Es pot observar que el final de la infància aquest motiu apareix pràcticament en la totalitat dels dibuixos que fan els infants.

Per altra banda, la consideració més important en la selecció d'un tema en l'etapa dels primers intents de representació ha de ser quelcom significatiu per l'infant. Com diu Lowenfeld:

Esta es una edad en la que se evidencian grandes adelantos en cuanto a la forma de conciencia. El desarrollo de sensibilidad respecto a las partes del propio cuerpo es una de las consideraciones primordiales en los temas. Así como hemos visto que la representación del hombre con sólo cabeza y pies es, por lo general, el primer símbolo que traza el niño su interés por las personas sigue siendo la base de sus dibujos. (Lowenfeld, 1992:166)

També, en les investigacions de Viktor Lowenfeld es diu que un dels millors mitjos d'estimular les relacions de l'infant amb les coses que l'envolten es començar amb la de les diferents parts del cos humà. Aquest estímul dels conceptes que el nen/a té sobre les parts del cos es veurà reflectit en els dibuixos que faran a continuació. (Lowenfeld, 1992:164).

Possiblement, per aquests motius destacats, el tema de la figura humana és el que ha tingut més interès en les investigacions.

Els dibuixos infantils, la representació de la figura humana, van evolucionant i molts factors podrien afectar a aquesta evolució.

És de gran interès analitzar la manera de com els infants van construïnt les diferents parts del cos i fet de poder centrar-me en un tipus de representació permetrà centrar major atenció sobre com l'infant evoluciona en el seu grafisme.

Cada autor anomena desenvolupament gràfic de manera diferent: estadis, etapes, etc. Es pot afirmar que hi ha diferents interpretacions sobre l'inici de com l'infant construeix la figura humana.

Rhoda Kellog esmenta que la representació humana es podria considerar com una evolució dels diagrames, sols i radials que condueixen l'infant cap a les formes que componen el cos humà:

Los primeros trabajos figurativos del niño están muy influenciados por los garabatos que hizo antes, de forma que los dibujos de las figuras humanas, animales, casas, planta y transportes reflejan los diagramas, combinaciones, agregados, mandalas, soles y radiales que trazó antes. (Kellog, 1985:146).

Hi ha algun autor que afirma que quan l'infant realitza els primers gestos gràfics o també anomenats gargots com a nom genèric, pot respondre a una necessitat d'experimentació, manipulació i plaer motor i l'infant s'expressa i té una voluntat de representació: "En realidad, durante la fase que se supone que los niños hacen garabatos sin sentido, sus acciones de dibujo están impregnadas de profundos significados expresivos y representacionales.(Matthews, 2002:33).

Des del punt de vista gràfic l'infant inicia dibuixant la figura humana amb un cercle amb diverses línies que surten del seu contorn. Al seu interior dibuixa petits cercles o punts com a símbols gràfics dels ulls i una ratlla per representar el nas i la boca. Com diu Aureliano Sáinz (2011), els ulls, el nas i la boca són elements que l'infant considera essencials per dibuixar el rostre i que aquest quedi ben definit. El rostre és la part del cos que defineix millor la persona. Diu que aquesta visió intuïtiva infantil es manifesta des de l'aparició de les seves reproduccions figuratives, quan el cap es converteix en l'element bàsic per definir la imatge d l'individu.⁷

Incluso para el adulto, el rostro queda como algo representativo de la persona entera; no solamente porque permite establecer una mejor distinción entre los individuos, sino también porque la cabeza puede pasar por el verdadero alojamiento del Yo i del Tú.(Meili- Dworretzki(1979:23)

La representació de la figura humana normalment sol ser una representació d'ells mateixos. Lowenfeld diu que l'infant està dedicat al jo. La perspectiva egocèntrica del món és, una visió de si mateix.(Lowenfeld,1992:148)

---

⁷ SAINZ, Aureliano (2011). *El arte infantil. Conocer al niño a través de sus dibujos*. Madrid: Eneida p. 119

Viktor Lowenfeld anomena "renacuajos" a les primeres aparicions de representacions figuratives distingibles com serien les figures humanes. Tanmateix, els esquemes gràfics que l'infant anirà adquirint aniran canviant, ja que hi haurà una cerca conscient de formes per representar les figures. Es diu que a mesura que l'infant creix el "renacuajo" inicial evoluciona; es torna més evolucionat i apareix el troc i d'aquest sortiran unes línies que seran els braços i unes mans. També sortiran les cames i els peus. Caps als cinc anys d'edat la figura humana aconsegueix una certa estabilitat en la configuració. El tronc apareix dividit entre la part superior e inferior i es pot distingir gràficament el sexe masculí del femení. Aquest últim fet es pot veure representat en les seves aparences externes: cabell, vestimenta i altres elements.

2.3 El dibuix infantil segons diversos autors.

Molts són els autors que han investigat sobre els dibuixos infantils partint de diverses vessants. Per tal de dur a terme la meua investigació he decidit basar-me en les teories de Viktor Lowenfeld, Roda Kellogg i John Matthews. Els dos primers són autors clàssics i els quals han tingut molt seguidors fins aleshores. Per últim, m'he decidit per John Matthews per seu un autor més contemporani i el qual trenca amb les teories més clàssiques.

2.3.1 Viktor Lowenfeld

Viktor Lowenfeld és un dels autors més destacats del s. XX, el qual va classificar els dibuixos dels infants per etapes evolutives. És l'autor que més èmfasi ha posat en el caràcter evolutiu del nen.

Lowenfeld remarca que els mestres tenen la necessitat de conèixer les etapes per les quals passa l'infant per tal de proporcionar a l'infant una estimulació adequada per tal de promoure la seva activitat creadora. (Machón, 2009:50)

Les característiques de cada etapa proposades per Lowenfeld es basen amb les següents categories: Característiques generals, la representació de la figura humana, l'espai i el color.

Aquest autor va realitzar la següent classificació per etapes:

1. Etapa del gargot: <ul style="list-style-type: none"> • Gargot incontrolat • Gargot controlat • Gargot amb nom 	2 – 4 anys
2. Etapa preesquemàtica	4-7 anys
3. Etapa esquemàtica	7-9 anys
4. Etapa del inici del realisme	9-12 anys
5. Etapa Pseudonaturalista	12-14 anys
6. L'art a l'adolescència	14 - adult

Tot i mencionar totes les etapes gràfiques proposades per l'autor només remarcaré i desenvoluparé les tres primeres, ja que són les més rellevants per la investigació que duré a terme.

Els inicis de l'auto-expressió. Etapa del gargot.

Els primers anys d'un infant són els més importants, probablement, pel seu desenvolupament.

El primer gargot és un pas cap al desenvolupament perquè és l'inici de l'expressió, ja que portarà cap al dibuix.

- Gargot incontrolat:

Els primers gargots no tenen sentit i es diu que l'infant, sovint, mira cap a un altre costat mentre fa els gargots, és a dir, no hi ha gaire control visual en el dibuix. Tanmateix el gargot apareix com una experiència motriu o kinestèsica. Aquests anomenats gargots no tenen la intenció de representar alguna cosa sinó que li resulta agradable, sent plaer i gaudeix dels gargots com moviment i activitat kinestèsica: "Mientras un niño està en la etapa del garabateo desordenado, trazar un dibujo de algo "real" es inconcebible (Lowenfeld,1992:120).

- Gargot controlat:

L'infant descobreix que hi ha un vincle entre els seus moviments i traços que fa al paper. Hi ha una certa coordinació entre el desenvolupament visual i motor i, aquesta, és una conquesta molt important. En els seus dibuixos es poden apreciar que les línies que traça tant poden ser horitzontals, verticals o en cercles. Lowenfeld senyala que l'adult té un paper molt important, ja que l'infant li mostrarà els seus gargots amb entusiasme. Ha de valorar el dibuix i veure que el més important és la participació de l'experiència i no el dibuix en sí.

- Gargot amb nom:

Aquesta és l'última etapa de l'etapa del gargot i en aquesta és quan li comença a donar nom als seus gargots. L'infant verbalment podrà fer una descripció del que està fent. Visualment no han canviat en relació als gargots mencionats anteriorment però pot començar a tenir alguna idea sobre allò que farà.

Lowenfeld (1992) diu que aquesta actitud de donar noms als gargots és molt significativa, ja que és un indicatiu que l'actitud del nen ha canviat; de kinestèsic a imaginatiu.

En aquesta etapa el color és secundari. Pot compaginar diferents colors per significats diferents.

Primers intents de representació. L'etapa preesquemàtica

En aquesta etapa els dibuixos que ha realitzat es fàcil de reconèixer les figures i elements presentats. Els moviments circulars i longitudinals evolucionen cap a aquestes formes.

El primer símbol que aconsegueix fer és la representació de la figura humana i aquesta serà dibuixada típicament amb un cercle pel cap i unes línies longitudinals

Caps als 6 anys la representació del "renacuajo" es torna més elaborada i anirà sofrint canvis en els esquemes fins que als 7 anys ja haurà establert un cert esquema.

Lowenfeld diu que en aquesta etapa es desperta més interès i entusiasme a través de la relació entre el dibuix i l'objecte que entre el color i l'objecte (Lowenfeld, 1992:151).

En els dibuixos que realitzen, normalment, hi ha poca relació entre el color escollit per pintar un objecte i l'objecte representat. Es podria dir que el nen/a gaudeix utilitzant el color al seu gust. Tanmateix, la representació s'emmarca al centre del full. Lowenfeld (1992) afirma que la forma en què el nen dibuixa o representa l'espai està lligada al seu procés mental.

L'obtenció d'un concepte de forma. L'etapa esquemàtica

Després de molta experimentació i experiències arriba a formar un esquema de les coses que l'envolten. Es denominarà esquema al concepte el qual ha arribat el nen respecte a un objecte i que repeteix contínuament:

En su proceso de pensamiento, el niño utiliza imágenes mentales que tiene de los objetos que lo rodean; el dibujo que vemos en el papel es el símbolo de esa imagen mental, el símbolo que representa el objeto. (Lowenfeld, 1992:174)

Podríem dir que l'infant en els primers intents de representació pot dibuixar la figura de moltes maneres i pot variar d'un dia a l'altre. Quan l'infant s'apropa a un concepte de forma desenvolupa un símbol per representar la figura humana. Lowenfeld diu que als 7 anys ja és recognoscible. L'infant dibuixarà les diferents parts del cos segons sigui el coneixement actiu que tingui d'ell mateix (Lowenfeld, 1992:174). Alguns cops, per la seva representació, farà ús d'ovals, triangles, cercles, rectangles o figures irregulars per l'esquema del cos.

El principal descobriment serà l'existència d'un ordre en les relacions espacials i, per tant, la línia base⁸ serà l'esquema fonamental de representació de l'espai. Tanmateix pot aparèixer la línia del cel.

En aquesta tapa l'infant descobreix que hi ha una relació entre el color i l'objecte. Es podria dir que la tria del color no és casual o afectiu.

---

⁸ Simbolitza el nivell de terra o base on es recolzen les coses. La seva aparició és un indicatiu de que el nen s'ha adonat compte de la relació entre ell i l'ambient. Tot ho col·loca sobre la línia base.

2.3.2 Rhoda Kellogg

El treball de la psicòloga nord-americana Rhoda Kellogg es va basar amb les investigacions que va realitzar amb els dibuixos d'alumnes d'educació infantil de diferents parts del món. Analitza el procés de creació de les primeres representacions gràfiques realitzades pels nens i esmenta que hi ha un seguit d'estructures gràfiques, de més senzilles a més complexes.

D'aquesta anàlisi va proposar una classificació de 20 gargots bàsics (veure annex 1). Aquests gargots responen a la variació del moviment muscular del braç i no requereixen un control visual. Kellogg considera que aquests gargots bàsics constitueixen els fonaments de l'art en general i que permeten fer una descripció detallada i global del treball que realitzen els infants.

Kellogg proposa una particular classificació evolutiva de l'art infantil dividit en 4 estadis:

1. Estadi dels patrons	S'inicia als dos anys. Realització dels 20 gargots bàsics
2. Estadi de les Figures	2- 3 anys. Apareixen els diagrames
3. Estadi del dibuix	3-4 anys. Es combinen els diagrames donant lloc a les combinacions i agregats. Estructures lineals equilibrades: mandales, sols i radials
4. Estadi de les expressions pictòriques	S'inicia a representar figures humanes, animals, cases, plantes i altres temàtiques.

L'estudi dels gargots realitzat configuren un llenguatge bàsic de l'infant que posteriorment a l'anomenada etapa preesquemàtica construirà les primeres representacions. Així doncs, s'agrupa aquestes estructures en diagrames, combinacions i agregats.

Rhoda Kellogg diu que els primers dibuixos figuratius dels infants estan molt influenciats pels gargots que realitza abans. La representació de la figura humana és un bon exemple per sustentar l'afirmació de l'autora, ja que en

aquesta representació es veuen reflectits: diagrames, combinacions, agregats, mandales, sols i radials que anteriorment havia realitzat.

Kellogg defineix el concepte de diagrama com una definida i delineada i se'l pot considerar com a tal quan és possible memoritzar-lo i definir-lo. (Sainz:2011:89).

L'anàlisi de l'art infantil pot dur-se a terme a partir de 6 diagrames: el quadrat (inclou rectangles i similars), el cercle (oval), el triangle, la creu grega i l'aspa. Un cop dominats els diagrames, aquests es solen trobar combinats amb altres gargots, diagrames o amb els dos.

Per altra banda es denomina combinació quan el nen uneix dos diagrames i crea un gargot nou o una nova forma. Hi ha una gran ventall de possibilitats.

Com diu Kellogg, l'aparició i l'ús de les combinacions és un fet de gran importància en la creativitat infantil, ja que això significa que ja tenen un repertori de formes simples memoritzades amb la possibilitat d'unir-les.⁹

Finalment els anomenats agregats són un conjunt de tres o més diagrames.

Altres formes estudiades per Rhoda Kellogg són les anomenades mandales, sols i radials. Aquestes ja són estructures; configuracions acabades amb un valor gràfic en elles. Aquestes configuracions suposen una ajuda important per la comprensió de l'art infantil cap al dibuix com a signe figuratiu. L'infant dels mandales passa als sols i posteriorment a les figures humanes.

Les mandales¹⁰ realitzades per infants són combinacions formades per un cercle o un quadrat dividit en quadrants.

El sol és una estructura simple però com diu Kellogg (1985) no apareix fins que l'infant ja hagi fet agregats complexos. Aquesta estructura la defineix com un cercle on el seu perímetre està tallat per diverses línies; de diferents tipus. Aquestes representacions no són una representació de

---

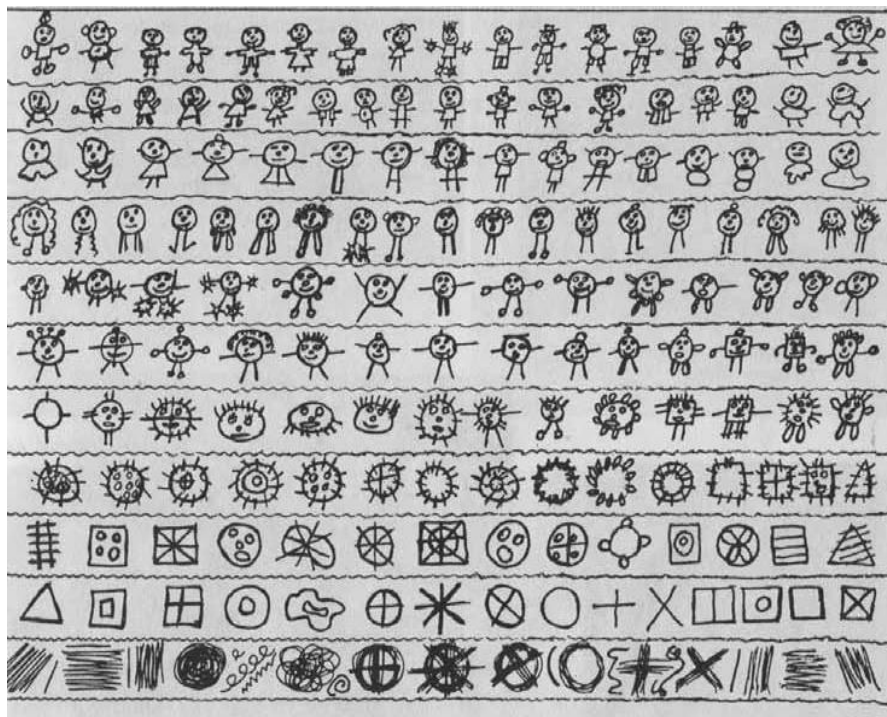
⁹ A medida que los niños progresan en el arte espontáneo van creando gradualmente un sistema de estructuras lineales visualmente lógico, en el sentido de que una estructura lineal conduce a otra (Kellogg,1992:63)

¹⁰ "Mandala" és la palabra sánscrita que designa el círculo. En las religiones orientales, se aplica a varias estructuras lineales, especialmente a las figuras geométricas dispuestas en estructuras concéntricas..

l'astre sol abans dels tres anys perquè es diu que no hi ha una intenció representativa. A l'inici de l'etapa de la figuració s'utilitzarà per representar flors mans, etc.

Els radials són un conjunt de línies que surten des d'un punt o àrea reduïda. Aquesta estructura serà clau, ja que influeix en la col·locació dels braços i cames en la figura humana.

Rhoda Kellogg diu que el primer dibuix de la Figura es pot trobar amb el gargot 17 amb un diagrama oval i que es transforma amb un agregat de la cara. Les parts del cos es poden acompanyar amb els gargots bàsics 2,3,4 i 5. L'aspecte de les representacions figuratives posteriors es deu a la manera de com l'infant combina els gargots i diagrames. Al fer la primera figura humana el nen uneix l'agregat de la cara amb les parts del cos que formen un mandala modificat. .

Quadre sobre l'evolució probable de les figures humanes a partir dels primers gargots, (Kellogg,1985:121)

Per altra banda Kellogg esmenta que les estructures lineals de l'art infantil són el resultat del moviment i en el seu anàlisi figuren implicacions pertinents per l'estudi de l'activitat motora (Kellogg, 1985:254):

Los movimientos del cuerpo infantil que producen un trabajo artístico, no se deben sólo al placer del movimiento. En realidad contribuyen a coordinar movimiento i vista. (Kellogg, 1985:257)

Es diu que fer ús de la càmera de vídeo permetrà enregistrar completament la coordinació de la mà i ull del nen, això com els moviments del cos.

2.3.1 John Matthews

John Matthews és un dels autors més destacats de la segona meitat del s.XX que trenca amb les teories anteriors, és a dir, la seva línia d'investigació s'allunya de la classificació per etapes que mostren altres autors.

En primer lloc, John Matthews posa en qüestió la teoria exposada per molts dels autors més clàssics, que descriuen el desenvolupament com un progrés gradual classificat a través d'un seguit d'etapes o estadis que van des dels gargots fins al punt final del realisme visual.

Matthews proposa una representació centrada en l'acció humana, basada en la identificació empàtica del nen amb les imaginades intencions, motivacions, accions, i fins i tot amb les línies de visió, de persones imaginades en mons imaginaris. (Matthews, 2002:62)

Podríem dir que la seva teoria és diferent de qualsevol teoria d'estadis tradicionals perquè parteix des dels primers inicis amb el nadó, no pressuposa una finalitat de desenvolupament universal i no està enfocada a les dificultats que tenen els infants en cada moment, ja que no es postula un punt d'arribada.

Aquest autor va més enllà i diu que els infants tenen una evolució constant i aquesta no ve determinada per unes etapes marcades amb una franja

d'edat i uns ítems sinó que aquesta vindrà determinada per l'entorn que envolta l'infant i a l'estimulació que estigui sotmès.

John Matthews fa ús del terme "continuum" per referir-se al fet que l'infant està en una evolució constant. Aquest terme proposat per Matthews fa referència al procés d'experimentació, manipulació i relació amb l'entorn que té l'infant. Aquest procés és ininterromput. Aquest fet explica el procés evolutiu que condueix a l'infant en el seu descobriment pel dibuix; per la representació:

Los inicios de la representación no son garabatos irreflexivos e insignificantes: más bien, en sus primeras marcaciones, el niño ya está investigando profundas cuestiones sobre la representación y la expresión. Este proceso es un *continuum* cohesionado, desde el comienzo mismo, por principios organizativos y semánticos. (Matthews, 2002:63)

Matthews afirma que en els dibuixos on es suposa que els infants fan gargots sense sentit, les seves accions estan impregnades de molts significats expressius i representacionals:

Los dibujos infantiles tienen un significado profundo desde sus mismos inicios, tanto en términos de expresión de emoción como en términos de representación emergente. Mientras que las primeras marcas no son de representación en el sentido estricto del término, aun así son el resultado de un lenguaje cuatridimensional de las acciones humanas que tiene lugar en el tiempo y en el espacio, en los que el niño detecta y explota las características de los materiales plásticos. (Matthews, 2002:63)

Per altra banda, aquest autor, que trenca amb les investigacions i teories que més seguidors han tingut fins avui en dia, dóna més importància al procés de dibuixar amb tots els aspectes que això comporta que no pas al resultat final. L'experiència del dibuixar diu que aporta més informació i és on es pot observar en nen en acció, veure detingudament tot el procés de realització del dibuix des que agafa l'estri fins que fa l'últim traç. Matthews en les seves investigacions opta per fer ús del vídeo per tal de poder observar tot el procés que engloba el fet de dibuixar; observar el moviment del infant, veure si parla, observar cap on fixa la seva acció.

Tot això, diu Matthews, està relacionat amb les emocions i sentiments dels nens i nenes. Amb allò que els commou i els crida l'atenció tot tenint relació amb el seu entorn:

“Las intenciones de representación de los niños y sus investigaciones sobre la estructura visual tienen su Fuente de energía en brotes de emoción, en una interacción dinámica e ininterrumpida entre el niño y el entorno.” (Matthews, 2002:64).

3. Aplicació pràctica

3.1 Plantejament de la investigació

La present investigació sobre el dibuix infantil i centrant-nos amb la figura humana ens aproximarà a la realitat d'aquesta. La investigació s'ha realitzat amb infants de tres a sis anys que, per tant, estan en el cicle d'educació infantil. Aquests han estat escollits a l'atzar, és a dir, són els infants del centre on he realitzat les meves pràctiques universitàries.

Tenint en compte la hipòtesis inicial i els objectius que m'he proposat en aquesta investigació, he cercat la manera més adient de poder investigar sobre aquest fet. Com he dit anteriorment, la meua investigació s'ha dut a terme a l'escola que he realitzat pràctiques i amb infants del cicle d'infantil i, gràcies a aquests, es pretén arribar a extreure unes conclusions adients.

La pràctica de la investigació es podria dividir en diferents parts. En primer lloc necessitaré la participació de tots els infants del cicle d'educació infantil. Aquests nens i nenes realitzaran un dibuix de la figura humana per tal d'obtenir unes dades més quantitatives.

En segon lloc, dins de l'ambient de plàstica, es construirà un racó destinat a treballar el seu propi retrat; el dibuix de la figura. En aquest racó podran participar els infants que ho desitgin, des de p3 a p5, ja que durant els ambients treballen tots junts. Aquests seran enregistrats en vídeo per tal de poder observar el procés del dibuix i altres elements rellevants.

Finalment es realitzarà un projecte on es treballarà el retrat; figura humana mitjançant la proposta d'activitats on es promogui l'experimentació, manipulació. Tanmateix aconseguir uns infants motivats i un projecte que, gràcies a aquesta experiència significativa, aconseguixi que els infants prenguin consciència d'ells mateixos i evolucionin en el seu grafisme en un període de temps determinat. Aquest projecte es realitzarà amb els infants de P3 b, el meu grup de referència, ja que són infants que s'inicien en la representació figurativa.

3.2 Hipòtesi i objectius

Hipòtesi

Tenint en compte les investigacions que s'han realitzat sobre el dibuix infantil, que es van dur a terme ja fa molts anys i fora del nostre context social, he vist la necessitat d'investigar sobre els dibuixos infantils dels tres als sis anys en un context sociocultural actual. Atenent que l'infant actualment rep cada cop més aviat una gran estimulació visual mitjançant els pares, mestres o les noves tecnologies em plantejo la hipòtesi que *els infants actualment no segueixen les etapes evolutives marcades per diferents autors i aquest fet està influenciat per una major estimulació, experimentació i manipulació.*

Objectius

L'estudi present contempla diferents objectius. En primer lloc, mencionar que existeixen diferents estudis que poden dotar d'una bona base la meua investigació.

- Conèixer i aprofundir amb el tema del dibuix infantil.
- Fonamentar la importància del dibuix infantil.
- Conèixer com els infants representen la figura humana.
- Comparar les característiques del dibuix dels infants seleccionats d'un centre d'educació infantil amb edats compreses de tres a 6 anys, amb les característiques del dibuix infantil exposades pels autors clàssics.
- Observar si amb ajuda d'una bona estimulació, experimentació i manipulació en les primeres edats del cicle d'educació infantil els alumnes evolucionen en la seva representació gràfica.
- Observar i tenir en compte el procés del dibuixar i no només el producte final.

3.3 Mètode

En aquest apartat troben la contextualització de l'escola i del grup classe, el qual se li ha realitzat la investigació.

També es troba la manera com s'ha realitzat la recerca, és a dir, l'orientació metodològica de l'estudi, el procediment que s'ha seguit durant tot l'estudi, i la tècnica i el procediment que s'ha fet servir per recollir informació.

3.3.1 Context i participants

Context

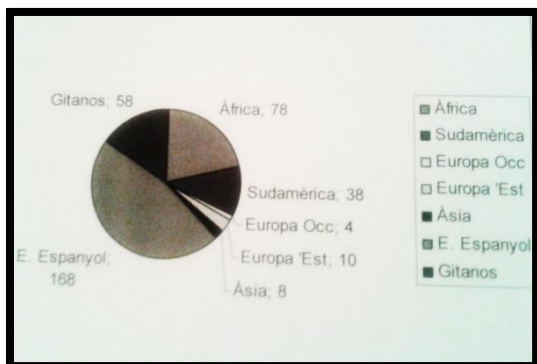
L'escola Amistat es troba situat al barri de l'Olivar Gran de la ciutat de Figueres (capital de l'Alt Empordà) i aquest barri separa la urbanització de les Forques i el poble de Vilafant. L'escola AMISTAT és una escola pública que depèn de la Generalitat de Catalunya.

Els nivells educatius que s'hi imparteixen són d'educació infantil i primària. Es tracta d'una escola de dues línies. En el moment actual l'escola Amistat té 366 alumnes i una plantilla de 28 mestres.

L'escola amistat és una comunitat d'aprenentatge. Una comunitat d'aprenentatge és un projecte educatiu de transformació de l'entorn per poder aconseguir l'èxit escolar de tots els alumnes amb la participació de les famílies, dels voluntaris, associacions culturals, esportives, etc. Aquest projecte es basa en l'aprenentatge dialògic per aconseguir un doble objectiu: la superació del fracàs escolar i l'eliminació dels conflictes. Es distingeix per un esforç comú de tota la comunitat per assolir la igualtat educativa de tots els nens i nenes, partint de la idea que tots i totes tenen dret a la millor educació i tenen capacitats per aconseguir-la. Els seus principis inclusius es basen en la superació de la visió de la igualtat com a homogeneïtzadora, així com de la diversitat que no té en compte la igualtat. Les comunitats d'aprenentatge busquen la superació de les desigualtats socials i educatives de la transformació del centre i del context social, en lloc d'adaptar l'ensenyament a aquells grups culturals marginats o amb risc d'exclusió social.

L'entorn social és cada vegada més divers i dualitzat. Arriben nens i nenes d'arreu del món que han de ser escolaritzats en les escoles catalanes. El sistema educatiu necessàriament s'ha d'adaptar a aquests canvis i

respondre a les necessitats que sorgeixen en cadascuna de les escoles.

Molts dels alumnes del centre provenen del degoteig de la immigració que va arribant a la ciutat de Figueres. Les seves famílies, degut als moviments

migratoris actuals, tenen molta mobilitat. També hi assisteix un grup significatiu de nens i nenes provinent de la comunitat gitana. Per tant, ens trobem amb un centre d'una gran diversitat cultural, on alumnes d'ètnia gitana, infants de classe mitjana-alta i immigrants comparteixen el mateix espai. És un centre amb unes característiques específiques i singulars. La història del CEIP Amistat tot i ser curta ha estat molt intensa. Han estat uns anys de treball per aconseguir construir una escola on es pugui incloure i permetre participar tota aquesta diversitat, fet que s'ha de convertir en un repte per l'escola.

L'àrea d'expressió artística a infantil

Aquesta escola és una institució que reflecteix la societat actual amb una gran diversitat de persones. Com a mestres ensenyen als alumnes uns valors que els permetin viure en una societat millor, aquests valors han de ser coherents amb la manera d'actuar. Aquests valors venen reforçats per la teoria de les intel·ligències múltiples de Gardner.¹¹

La intel·ligència que fa referència a l'educació artística s'ha parlat que és igual d'important que la resta, així doncs, hem d'aprendre a no centrar-nos només amb les llengües i les matemàtiques, perquè cada infant s'expressa

¹¹ És un psicòleg americà que va qüestionar la noció tradicional d'intel·ligència afirmant que l'ésser humà no té una sola capacitat que es pugui anomenar amb aquest terme, sinó que conté intel·ligències múltiples. Cada persona té més desenvolupades unes d'elles, per la qual cosa l'aprenentatge ha de mirar de promocionar les aptituds naturals i compensar les mancances en els altres camps amb estratègies adaptatives.

millor d'una determinada manera. Des de l'escola s'ha de potenciar aquest tipus d'intel·ligència, ja que també és un mitjà de comunicació i d'expressió.

L'art és present a l'escola però encara agradaria potenciar-ho una mica més. Des de l'Amistat es creu i s'aposta per l'expressió artística d'ara en endavant.

A l'escola Amistat, hi ha una comissió dedicada a tenir cura de la presentació i estètica dels espais de l'escola. Aquesta comissió, la comissió d'ambientació, està formada per mestres i pares i mares. Aquests s'encarreguen d'ambientar l'escola d'una manera artística.¹²

Per altra banda l'art també està present a les aules. Els infants no només disposen d'un dia a la setmana per fer plàstica amb el seu grup classe sinó que hi ha un ambient¹³ dedicat a l'educació artística. Aquest ambient es realitza tres cops per setmana i el formen nens i nenes des de P3 a P5. Dins l'ambient de plàstica es proposen diferents activitats a treballar de manera autònoma tot i que sempre hi ha present la figura del mestre i algun voluntari. Aquestes activitats seran les mateixes durant 9 setmanes per tal de donar l'oportunitat que tots els infants d'infantil puguin accedir a aquest ambient.

L'aula de P3 és la destinada a realitzar l'ambient de plàstica i per tant disposa de material artístic.

Dins l'aula els infants disposen d'una zona amb cavallets on poden pintar amb pintures o bé amb ceres, colors, retoladors o guixos. A més a més hi ha un espai que també ajuda a desenvolupar la creativitat, un espai on els infants poden pintar de manera cooperativa. El fang també és present a l'aula i es disposa d'un material adequat per tal de poder treballar amb aquest. Tanmateix, trobem un espai on s'emmagatzema el material de plàstica.

---

¹² Ambienten l'escola ja sigui amb treballs que han estat realitzats pels alumnes o per alguna temàtica com ara el nadal, la tardor, carnaval, etc.

¹³ El treball per ambients és una metodologia que ajuda a fomentar l'autonomia dels nens i nenes.

Participants

Els participants de la investigació present vénen determinats pel centre on vaig realitzar les pràctiques III, per tant, podríem dir que els criteris de selecció de la mostra vindria determinat per aquest fet.

Els participants que han fet possible aquesta investigació els podem classificar en dos grups diferenciats. En primer lloc es compta amb la participació de tots els infants del cicle d'educació infantil amb edats compreses de 3 a 6 anys (P3,P4 i P5 amb doble línia) que estaven a l'hora de dur a terme aquesta part pràctica. Tanmateix, l'altra part de la investigació es centre amb el grup classe de P3 B.

Característiques del grup classe

El grup de P3 b són el grup d'infants amb els quals he estat realitzant les meves pràctiques del gener al març i al mateix temps són els protagonistes centrals de la meua investigació.

La classe dels Peixos (P3 b) està formada per 23 alumnes; 13 nenes i 10 nens.

És un grup en el qual quasi tots els infants arriben puntuals a l'escola i no solen faltar de manera habitual. No hi ha cap cas d'absència prolongada en aquest moment però abans del meu període intensiu de pràctiques si que va haver-hi algun cas.

El grup en general és tranquil però en algunes ocasions es mostra bastant inquiet. Gràcies a l'ambient de l'aula i als hàbits treballats s'aconsegueixen moments de calma i tranquil·litat, per tal de poder treballar o escoltar les explicacions. En general, són infants que mostren inquietud i interès pels aprenentatges, i van millorant l'atenció. Els peixos és un grup molt participatiu que s'engresca amb facilitat. A més, col·laboren amb les coses que se'ls demana i respecten el material de l'aula. En general fan cas de les mestres, tot i que hi ha alguns infants que necessiten sempre la repetició de les ordres donades. Tanmateix, hi ha algun infant que presenta un comportament inquiet i dificultat per mantenir l'atenció.

Les relacions que s'estableixen entre ells són bastant correctes. Hi ha força alumnes que mostren actituds d'ajuda cap a altres infants ja sigui a l'hora de posar-se els botons de la bata com a l'hora de realitzar una activitat, per exemple. La relació que mantenen amb tots els mestres també és bona. A més, mostren confiança per comunicar qualsevol cosa.

És un grup que es mostra obert, participatiu i en general és un grup treballador. La majoria dels infants van evolucionant correctament pel que fa a l'assoliment d'objectius d'aprenentatge previstos per aquest any.

El plantejament lingüístic de l'escola és que la llengua vehicular del centre és el català. Per tant, la llengua catalana és la llengua d'aprenentatge i de comunicació interna i externa, de manera que tant els alumnes com els mestres han d'utilitzar aquesta llengua dins l'aula.

Actualment, a l'escola Amistat hi ha un percentatge considerable de nouvinguts i/o alumnes la llengua materna dels quals no és el català, sinó el castellà o l'àrab, entre altres.

Pel que fa al nivell de llengua oral, hi ha infants que parlen bé el català i l'utilitzen normalment. Hi ha altres infants que utilitzen tant el català com el castellà, solen parlar les dues llengües, tot i que presenten interferències en el català del castellà i a la inversa. Hi ha bastants infants que a casa parlen només castellà i que han anat aprenent el català a l'escola. Aquests s'esforcen per parlar en català però es senten més còmodes parlant el castellà, llengua utilitzada a les seves llars.

Hi ha alguns infants que estan en plena immersió lingüística però que de mica en mica van evolucionant. L'interès per aprendre el català no el perden. Aquests infants solen repetir el que tu els dius. Penso que en moltes ocasions van una mica perduts a l'hora de realitzar una activitat perquè la dificultat per la llengua no els fa entendre les consignes de les activitats.

Per alta banda, hi ha algun infant que mostra dificultat per la parla i ha d'anar al logopeda o pacem. Tanmateix, hi ha un infant que té indicadors d'estar en risc social.

3.3.2 Instruments de recollida de dades

Per tal de dur a terme la investigació sobre els dibuixos infantils es farà ús de diversos instruments per recollir les dades i poder extreure unes conclusions que donin resposta als interrogants formulats.

- Enregistrament de vídeo per tal de poder observar detingudament diversos aspectes rellevants per la investigació. S'enregistrarà en vídeo el racó de l'ambient de plàstica dedicat a treballar la figura humana.
- Dibuixos sobre la figura humana realitzats pels infants del cicle d'educació infantil (P3, P4 i P5). Aquests dibuixos ens donaran informació quantitativa i aquests els podrem comparar amb les etapes evolutives. Es realitzarà una graella amb ítems per tal de fer un buidatge i extreure conclusions.
- Diari de camp realitzat per les sessions del projecte.
- Documentació del projecte realitzat amb els alumnes de P3b.
- Graella d'observació per les activitats del projecte de P3b.

Totes les activitats d'una manera o altra podran ser observades i analitzades en altres moments.

3.3.3 Procediment metodològic

Per tal de poder dur a terme la investigació plantejada s'ha seguit una metodologia determinada; un seguit de passos.

En primer lloc, he hagut de contextualitzar, conèixer i tanmateix aprofundir amb la temàtica del dibuix infantil, tot donant importància a la representació de la figura humana. Per tal de poder realitzar la investigació ha calgut documentar-nos amb estudis ja existents i aquests ens podran dotar d'una molt bona base per realitzar la investigació.

En segon lloc, un altre aspecte metodològic a tenir en compte seria la necessitat de planificar un espai i uns participants en un entorn sociocultural proper per tal d'ajudar-nos a dur a terme aquesta recerca, tot tenint en compte que cal escollir un bon material de recollida de dades.

El treball de camp, finalment, s'ha realitzat en una sola escola aprofitant la meua estada de pràctiques. A l'hora d'escollir l'edat dels participants per dur a terme la investigació s'ha tingut en compte que es centri en la primera etapa educativa perquè és el període on es pot observar una evolució més canviant.

Un cop escollits els participants i el context que envolta a aquests, calia crear les activitats per tal que els infants prenguessin consciència d'ells mateixos mitjançant una proposta de treball que promogués una bona estimulació, motivació i que donés joc per experimentar, manipular, etc.

Per un costat calia demanar als mestres de cada grup classe de l'escola que expliqués als infants que havien de fer un dibuix d'ells mateixos en un full DIN A-4. Un cop cada grup va realitzar els seus dibuixos, me'ls van entregar, per tant, no vaig tenir cap mena de participació ni va haver una observació directa.

Per altra banda vaig demanar a la direcció del centre permís per poder fotografiar els infants i així poder fer una documentació del projecte i tanmateix per gravar en vídeo dins de l'ambient de plàstica el racó destinat a treballar la representació de la figura humana. No vaig tenir cap mena de problema, ja que tots els infants tenien el dret d'imatge i a més a més no es tractava de fer ús públic de les imatges enregistrades.

En tercer lloc, un cop es va planificar el projecte, es va posar en pràctica durant el període de pràctiques III, que ha estat de gener a març.

Finalment, un es van dur a terme totes per parts del projecte amb les activitats corresponents i a més a més, es van fer ús dels instruments de recollida de dades, aquestes, van ser analitzades detingudament per tal d'arribar a unes conclusions dels participants i interpretar les dades obtingudes.

El fet de poder relacionar els resultats obtinguts amb un marc teòric del treball ha permès establir unes conclusions sobre si les teories dels experts sobre el tema es desenvolupen o no a la realitat actual del nostre entorn.

Les propostes pràctiques que s'han dut a terme per tal de realitzar la investigació

- Dibuixos de la representació de la Figura humana:

Tal com s'ha esmentat anteriorment, es va demanar als alumnes del cicle d'infantil realitzar un dibuix d'ells mateixos (F.H). Van participar alumnes des de P3 a P5. En aquesta part no vaig tenir cap mena d'interacció amb els infants. Els formats dels dibuixos són de DIN A-4.

Es van recollir un total de 99 dibuixos que pertanyien als alumnes del cicle d'educació infantil. A continuació, les xifres es poden apreciar en aquesta taula. (veure annex 2)

CURS	Nº Dibuixos	TOTAL DE DIBUIXOS
P3 A	18	38
P3 B	20	
P4 A	18	34
P4 B	16	
P5 A	15	27
P5 B	12	
TOTAL	99	99

- Racó a l'ambient de plàstica:

Dins l'ambient de plàstica es va realitzar una activitat amb una fase prèvia de sensibilització i observació. Per a això es va recórrer a l'expressió corporal. Es tractava de cridar l'atenció de l'alumnat cap al seu propi rostre: tocant-lo, observant-lo, etc. S'ha de ressaltar la importància de combinar el treball corporal amb el treball plàstic. Es començarà a tenir consciència d'un mateix i de les parts bàsiques que conformen el rostre. Els infants s'havien de fixar bé amb les seves característiques. El treball amb els miralls va passar per diverses etapes:

En primer s'havien d'emmirallar i amb un retolador s'havien de resseguir. Els infants obtenien el seu propi retrat.

En segon lloc s'havien de mirar al mirall i fixar-se per tal d'anar-se dibuixant en un full DIN A-3 amb el material proporcionar; en aquest cas s'ha optat per ceres.

Racó creat a l'ambient de plàstica

Aquest racó es va dur a terme dins de l'ambient de plàstica els dimarts, dijous i divendres. En aquest ambient participen nenes i nenes de tot el cicle d'educació infantil, és a dir, P3, P4 i P5 barrejats. Els infants poden escollir l'ambient al qual desitgen anar i dins d'aquest també poden escollir a quin racó participar. Per tant, en el racó conformat per dos cavallets amb un mirall i full cadascun, han participat els alumnes que ho han desitjat.

He de mencionar que es compta amb més dibuixos que enregistraments de vídeo, ja que alguns dies d'ambient vaig haver d'anar a un altre ambient perquè faltava personal i per tant no ho vaig poder enregistrar.

Per altra banda, com s'ha dit anteriorment, vaig enregistrar en vídeo als infants que van participar per tal de poder observar tot el procés i tanmateix altres aspectes que es creguin rellevants per la investigació. (veure annex 3).

CURS	TOTAL DE DIBUIXOS
P3	18
P4	2
P5	9
P3,P4,P5	29

- Projecte "EL RETRAT com a excusa" i la seva justificació.

La meva intervenció educativa dins l'àmbit d'educació visual i plàstica gira entorn del retrat.

Aquesta proposta de treball està pensada per dur-la a terme amb infants del cicle d'educació infantil, més concretament amb nens i nenes de P3.

He treballat el retrat com a excusa perquè els infants puguin agafar consciència del seu jo mitjançant l'art. Si els infants són conscients de com són, al final de tot un treball, podran ser capaços de dibuixar-se; de representar-se. És molt interessant poder treballar la imatge del nen, el concepte que tenen d'ells mateixos i dels altres nens i nenes en aquestes edats.

Com es diu en el llibre *Aprendre i ensenyar a l'educació infantil*, les experiències que estiguin relacionades amb el cos permeten anar construint progressivament l'esquema corporal propi. Tanmateix, la meua proposta és adient realitzar-la amb infants de tres o quatre anys, ja que és quan s'inicia una progressiva presa de consciència del cos, una interiorització que permetrà representar-lo més acuradament (Bassedas, Huguet i Solé, 1996:33).

Tal com diuen Eulàlia Bassedas, Teresa Huguet i Isabel Solé: "Les experiències que al llarg dels anys aniran vivint els infants en tots els contextos on es troben els faran anar interioritzant una imatge i un coneixement de si mateixos i, al mateix temps, aniran adquirint una valoració del propi concepte que el transmeten les persones significatives al llarg de la relació diària".¹⁴

El retrat és una eina que facilita la consciència d'un mateix i, per tant P3 és un bon moment per potenciar activitats d'experimentació i de creació espontània de dibuixos amb diversos materials, estris i suports diferents. Ensenyar a enriquir aquestes produccions, amb tots els elements de la cara i el cos, ajudarà a evolucionar en la descoberta d'un mateix i en el descobriment de les formes de la seva representació gràfica. Tal com diu Solé (1996) mitjançant l'expressió i la representació plàstica els infants

---

¹⁴ BASSEDAS, Eulàlia; HUGUET, Teresa; SOLÉ, Isabel. *Aprendre i ensenyar a l'educació infantil*. Barcelona: Graó, 1996,p.47.

mostren el seu món intern i reflecteixen el coneixement que tenen del món extern.

L'art i el dibuix, a més del vessant artístic i creatiu, tenen una funció comunicativa i expressiva molt important. El dibuix és un dels eixos del llenguatge plàstic i la figura humana, l'esquema corporal, és el gran repte a assolir pels nens i nenes en aquesta edat.

És interessant poder ensenyar estratègies i recursos als infants perquè puguin aprendre i experimentar amb el dibuix per enriquir-lo i, alhora, fer-ne un procés creatiu.

A finals de l'etapa del gargot la representació gràfica de l'esquema corporal és una constant recerca per a l'infant i sovint el dibuix que realitza és el d'un cap d'on hi surten els braços i les cames.

Els infants a poc a poc es van adonant que poden anar representant la realitat de manera que cada cop es pot reconèixer més i els seus dibuixos són més fidels a la realitat. (Bassedas, Huguet i Solé, 1996: 92)

El dibuix de l'infant segueix un procés evolutiu. Així, segons siguin la maduresa i la motricitat fina, seran el traç i la representació gràfica.

A mesura que el nen o la nena vagi evolucionant les línies seran més segures i les formes es definiran més clarament.

Gràcies a la realització d'aquest projecte he pogut abordar i treballar un seguit de continguts que marca el currículum d'educació infantil¹⁵. S'ha pogut treballar continguts relacionats amb la descoberta d'un mateix i dels altres, descoberta de l'entorn i també, l'àrea de comunicació i llenguatges. Els continguts específics que es poden treballar desenvolupant aquest projecte es troben especificats a l'apartat de la planificació que es troba als annexes. (veure annex 4)

A l'escola, el meu projecte, no ha estat mai matèria objecte de treball didàctic fins que vaig realitzar la proposta. És a dir, abans no s'havia fet i un cop dut a terme, l'escola, ha vist que és important treballar-ho. S'han

---

¹⁵ Decret 181/2008, de 9 de setembre, pel qual s'estableix l'ordenació dels ensenyaments del segon cicle de l'educació infantil, publicat el 16 de setembre de 2008 al DOGC número 5216.

adonat que el retrat es pot començar a plantejar amb infants de P3 tot tenint en compte tota la base teòrica que hi ha al darrere.

El projecte del Retrat ha donat una base perquè es pugui continuar.

Gràcies a aquest projecte els infants desenvoluparan un seguit de capacitats pròpies de l'expressió plàstica: formació de conceptes, habilitats manuals i posar en marxa la imaginació i fantasia.(Bassedas, Huguet i Solé. 1996).

Les activitats proposades es poden trobar especificades als annexes i tanmateix es veurà reflectit el desenvolupament de cadascuna, tot fent ús del diari de camp. En aquest projecte s'ha fet dels alumnes els protagonistes dels seus descobriments, manipulacions i creacions. Les activitats realitzades en el transcurs del projecte han estat variades tot treballant un mateix aspecte de diverses maneres. Els infants han pogut treballar amb pintura, miralls, guix, fang, fruites i verdures, objectes, etc. (Veure annex 5 i 6)

La proposta s'ha realitzat durant les classes de plàstica que té lloc els divendres a la tarda. S'han realitzat alguns canvis per motius del calendari escolar que ja es tenia programat.

Paradigma

El paradigma d'aquesta investigació educativa es situa al paradigma interpretatiu. Aquest tipus de metodologia implica l'observació directa i afavoreix la interpretació compartida (triangulació). Tracta de comprendre i interpretar els fenòmens socials. Es podria dir que existeix una participació comunicativa entre l'investigador i els subjectes investigats.

Es recolliran dades a través de les activitats proposades als infants i d'aquestes se n'extrauran uns resultats.

Al llarg de les intervencions caldrà anar observant i anotant com es van desenvolupant al llarg de les activitats proposades, per aquest motiu caldrà fer una bona recollida dades que es valoraran posteriorment a l'anàlisi de dades i, seguidament, poder-les interpretar. Per recollir les dades es

fotografiarà i s'enregistrarà en vídeo als infants en el desenvolupament de l'activitat proposada, de tal manera que es podrà analitzar acuradament aquestes dades. També es farà ús de diferents graelles d'observació les quals ens mostraran com s'han desenvolupat els infants en l'activitat.

Orientació metodològica

El tipus de recerca que s'ha dut a terme amb la investigació present és, principalment, de caire qualitatiu, ja que s'ha fet ús d'una estratègia metodològica descriptiva amb una observació participant. S'ha participat, de primera mà, amb la intervenció educativa i així poder observar i ser més conscient de tot lo succeït durant tot el procés

Es podria dir que s'ha escollit aquest mètode perquè l'objectiu de l'estudi ha estat descobrir i d'escriure si els dibuixos no segueixen unes etapes i aquestes estan influenciades per l'estimulació de l'entorn mitjançant una proposta educativa amb la qual s'ha pogut recollir informació rellevant.

Tot i això, també podem trobar una part d'investigació quantitativa, ja que per verificar algunes dades s'hauran de tenir en compte numèricament els resultats. Es podrà observar quants alumnes han experimentat millora, quants alumnes estan l'etapa que els tocava o per lo contrari no segueixen les etapes corresponents.

3.4 Resultats

A continuació es mostren els resultats obtinguts al llarg de la investigació sobre els dibuixos infantils. Com s'ha mencionat anteriorment, la part pràctica de la investigació ha estat dividida en tres parts diferenciades: els dibuixos de tot el cicle d'educació infantil, el racó de l'ambient de plàstica i el projecte realitzat a P3 b, i per tant es comentaran els resultats obtinguts en cadascuna d'aquestes parts.

En primer lloc, es mostren els resultats obtinguts sobre els dibuixos realitzats pels alumnes del cicle d'educació infantil de l'escola Amistat de Figueres.

Els resultats es poden apreciar en una taula per tal de facilitar visualment al lector una visió dels resultats obtinguts de tots els dibuixos infantil. Per tal de veure fàcilment la relació entre els ítems i els dibuixos, els resultats es mostren en tant per cents. És a dir, a cada ítem establert es mostra el tant per cent de nombres d'infants que el presenten. Els ítems que he escollit són aspectes que es donen en les etapes de Viktor Lowenfeld i ens permetrà observar si es donen en els infants investigats. Es tractarà d'un buidatge de dades de caire quantitatiu.

Els gargots es poden apreciar a P3 però amb un minoritari tant per cent on ja a P4 gairebé desapareixen. Al curs de P5 es pot confirmar que tots els alumnes representen figures recognoscibles pels adults, tot i que a P3 el tant per cent que apareix es molt elevat i ens confirma que en aquesta edat és quan s'inicien a aquest tipus de representacions.

Es pot apreciar que a P3 el 50% dels infants ja representa la figura humana amb braços i cames i tanmateix ja inclouen cos a la seva representació. Als cursos de P4 i P5 gairebé tots els alumnes ho inclouen.

Un altre aspecte a comentar seria la diferenciació del sexe masculí i femení en els dibuixos dels infants. Es pot apreciar que en les primeres edats gairebé no es pot diferenciar el sexe en les seves representacions i ja cap als 5 anys el tant per cent augmenta i es pot apreciar una clara distinció de sexe en els dibuixos que realitzen els nens i les nenes.

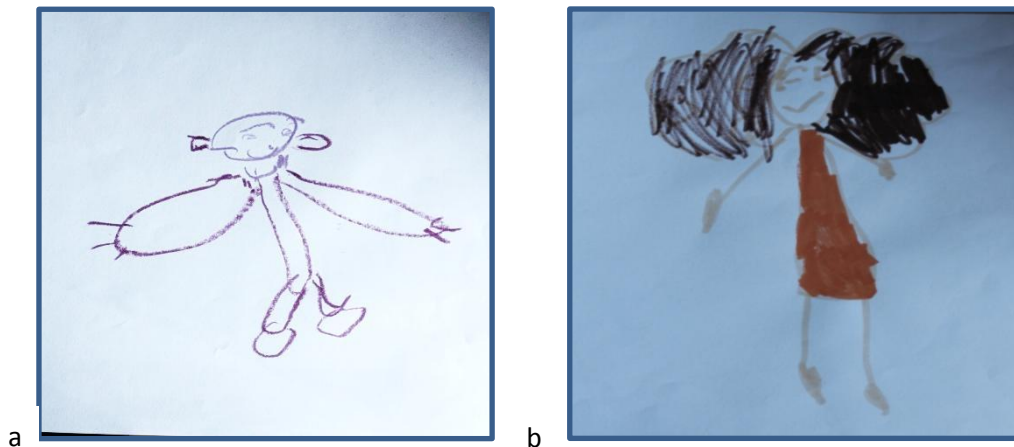
Per altra banda, la relació del color amb l'objecte, als 3 anys es veu reflectit que no hi ha cap mena de relació amb la realitat però als 4 ja es pot començar a veure alguna relació entre l'objecte dibuixat i el color d'aquest. Finalment, a P5 es pot apreciar un augment del tant per cent que especifica aquest ítem.

Tanmateix, un altre aspecte important per Lowenfeld és la relació espacial. Veient tots els dibuixos del cicle d'educació infantil puc observar que els infants no tenen establerta la relació espacial, ja que les figures representades en els dibuixos apareixent "volant" i només algun cas puntual mostra la línia de base.

Es pot apreciar, també, en els dibuixos dels infants que els detalls apareixen més a P5 tot i que a P3 i P4 hi ha infants que fan ús d'alguns detalls en els dibuixos. Per exemple dibuixen les celles, pestanyes, serrell, arracades, etc.

Finalment m'agradaria fer esment que tots els dibuixos dels infants participants en aquesta mostra realitzen la seva representació de la figura humana frontalment. Per altra banda, es pot observar que majoritàriament els nens i les nenes han representat la Figura humana fent ús dels ovals.

M'he adonat que les taules, és a dir, l'ús de dades quantitatives deixen escapar molts aspectes a tenir en compte. Molts dels dibuixos que queden reflectits amb les dades de la taula mostren el mateix ítem però la representació gràfica, la precisió i el grau de detalls no és el mateix. Tanmateix altres aspectes s'escapen, ja que no s'ha seguit el procés del dibuix.

La representació A està realitzada per una nena de 3 anys i la representació B per una de 5 anys. Les dues representacions presenten cos, braços, cames, peus, ulls, nas, boca, i detalls com les celles o les orelles.

Taula basada amb la concepció de Viktor Lowenfeld (elaboració pròpia)

EDATS \ ÍTEMS	P3 A	P3 B	P4 A	P4 B	P5A	P5B
ETAPA DEL GARGOT (2-4 anys)						
Realitza gargots.	33,3%	15%	11,1%	0%	0%	0%
Dona nom als seus gargots.	33,3%	15%	11,1%	0%	0%	0%
Realitza traços distribuïts per tot el full.	27%	10%	5,5%	0%	0%	0%
Fa ús de diferent colors en el mateix element.	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Cada gargot/representació es realitza amb diferents colors.	5,5%	15%	5,5%	0%	0%	0%
ETAPA PREESQUEMÀTICA (5-7 anys)						
Realitza figures recognoscibles per l'adult.	66%	85%	66,6%	100%	100%	100%
Representa la Figura humana amb un cercle i dues línies verticals (renacuajo).	11,1%	40%	16,6%	18,7%	13,3%	1,2%
Representa la F.H amb cames i braços.	50%	50%	50%	81,2%	100%	91,6%
Només representa el cap (agregat)	5%	5,5%	5,5%	0%	0%	0%
No hi ha relació entre color- objecte	77,7%	85%	55,5%	100%	46,6%	41,6%
No hi ha una relació espacial establerta	66,6%	80%	55,5%	100%	86,6%	100%
Els elements dibuixats apareixen dispersos.	27,7%	15%	11,1%	12,5%	26,6%	0%
Es representa a ell mateix sense	38,8%	55%	38,8%	81,2%	46,6%	91,6%

elements al seu voltant.						
No es diferencia el sexe	72,2%	65%	55,5%	81,2%	26,6%	41,6%
Ús de grafismes bàsics: ulls, boca	55,5%	75%	66,6%	87,7%	86,6%	100%
ETAPA ESQUEMÀTICA (7-9 anys)						
En la representació de la figura humana inclou cos.	44,4%	45%	44,4%	81,2%	93,3%	91,6%
En la representació de la F.H inclou coll.	5,5%	25%	5,5%	37,5%	20%	25%
F.H amb cap	61,1%	65%	44,4%	75%	93,3%	91,6%
F.H amb braços	38,8%	45%	44,4%	75%	93,3%	91,6%
F.H amb cames	55,5%	45%	38,8%	75%	93,3%	91,6%
F.H amb peus	22,2%	45%	27,7%	37,5%	86,6%	91,6%
F. H amb mans	27,7%	45%	38,8%	62,5%	73,3%	91,6%
F.H amb ulls	55,5%	55%	44,4%	81,2%	86,6%	91,6%
F.H amb nas	50%	45%	38,8%	43,7%	80%	58,3%
F.H amb boca	38,8%	50%	44,4%	87,5%	80%	91,6%
F.H amb orelles	22,2%	10%	5,5%	25%	33,3%	13,3%
F.H amb celles	5,5%	15%	0%	6,25%	20%	0%
F.H amb pestanyes	11,1%	0%	0%	12,5%	53,3%	0%
F.H amb dits	16,6%	15%	22,2%	56,2%	53,3%	50%
F.H amb cabell	33,3%	35%	22,2%	62,5%	86,6%	75%
Es distingeix gràficament el sexe masculí del femení.	5,5%	20%	11,1%	18,7%	73,3%	58,3%
Representa la roba al cos.	0%	5%	16,6%	6,25%	60%	33,3%
Representa la F.H de perfil.	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Representa la F.H en vista frontal.	55,5%	60%	44,4%	81,2%	93,3%	91,6%
Utilitza ovals per representar la F.H.	16,6%	30%	11,1%	43,7%	13,3%	50%
Utilitza triangles per	5,5%	0%	5,5%	0%	26,6%	25%

representar la F. H.						
Utilitza cercles per representar la F.H.	5,5%	10%	0%	6,25%	6,6%	0%
Utilitza rectangles per representar la F.H.	5,5%	5%	22,2%	25%	53,3%	8,3%
Inclou línia base	0%	0%	11,1%	0%	6,6%	0%
Inclou línia del cel	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Representa altres elements al seu voltant.	16,6%	5%	22,2%	0%	33,3%	0%
Relació color-objecte	0%	0%	11,1%	0%	66,6%	50%

Per altra banda, per avaluar les dues parts que falten en la investigació: el racó de l'ambient de plàstica i el projecte; els instruments escollits han estat l'observació directa que amb ajuda de l'enregistrament de vídeo, la documentació amb fotografies, les taules d'observació i el diari de camp. Aquests m'han permès avaluar cada sessió.

Fer ús de l'enregistrament de vídeo m'ha permès poder observar el procés del dibuixar dels infants i no només veure el dibuix com un resultat final. L'infant des que agafa el color ja es posa en acció.

Els nens i nenes que han participat en aquest racó saben el que havien de fer: s'havien de dibuixar a ells mateixos (representació figura humana). En un enregistrament es pot veure com aquest fet els infants el tenien molt interioritzat, ja que un infant es va disposar a realitzar gargots i la seva companya li va dir que no era allò el que havia de dibuixar, que s'havia de dibuixar ell tal com ella estava fent. (veure vídeo 8, min. 30:25)

He pogut observar que hi ha infants que dibuixen sense realitzar cap pausa o que durant tota la seva creació estant totalment concentrats, absents del món que els envolta. Es veu com infants s'aturen davant del dibuix i se'l miren. Fins i tot les expressions de la cara o gesticulacions parlen per si soles. (veure vídeo 2, min. 3:23).

Per altra banda tenim infants que es distreuen amb facilitat a causa del que està succeint al seu voltant. Aquest fet prova que l'infant abandona per uns

instants el seu dibuix i posteriorment o bé abandona el dibuix o continua, possiblement, una part del dibuix que no era la que estava realitzant abans. Tanmateix es pot observar com alguns infants interactuen entre ells i, també s'observa algun infant que va parlant a mesura que realitza el seu dibuix tot fent esment a les parts de la figura humana que dibuixarà. (Veure vídeo 3). El que també podem veure és la temptació que tenen els infants per mirar com el seu company realitza la representació. Aquest fet el podem observar quan al racó participen dos infants. (Veure vídeo 9, min 34:32)

A les gravacions es veu reflectit la necessitat que tenen els infants per mostrar-te els seus dibuixos i tanmateix de preguntar a algun company si ho està fent bé.

L'ús del mirall ha ajudat a què els infants es fixin més detingudament. Ha facilitat que els infants puguin resseguir el seu rostre i que després el puguin veure reflectit al mirall. Per altra banda mentre es dibuixen al full que està col·locat al mirall van fent pauses i es van observant al mirall. En alguna ocasió he pogut apreciar el que s'observaven i posteriorment es podia veure reflectit en el dibuix. Per exemple en el vídeo 5 en el minut 12:18 i al minut 15:27 es pot observar com una nena de P3 s'observa el nas i dibuixa els forats o fins i tot les dents. Possiblement si no s'hagués pogut observar aquesta acció, en el resultat final del dibuix no haguéssim sabut que les ratlles que apareixen al contorn de la boca són les dents.

La posició corporal que l'infant adopta a l'hora de dibuixar també és important i amb els enregistraments he pogut observar que alguns infants optaven per dibuixar agenollats a terra, altres que ho feien de peu, altres que amb una mà aguantaven el cavallet i amb l'altra dibuixaven i altres que senzillament ho feien a mà alçada.

El traç dels dibuixos que realitzen els infants es veu reflectit en els seus moviments. Als enregistraments es pot observar com un moviment lent, detingut i amb precisió s'utilitza més pels detalls i en canvi per altres parts de la representació s'utilitza un moviment més enèrgic, per exemple al pintar. A més, el fet de tenir una bona pinça es podrà veure.

Un altre aspecte que he pogut observar ha estat que algun infant mentre dibuixava no mirava al full en alguns instants (Veure vídeo 4, min 8:44) o fins i tot la necessitat de l'esborrat. En el vídeo 8, minut 28:57 es pot apreciar com un infant, al veure que no podia esborrar, decideix fer gargots en la seva representació.

El fet de poder enregistrar en vídeo els infants m'ha permès veure un seguit d'aspectes que influeixen en l'acció del dibuixar i a més a més he vist clarament que si no observem el procés del dibuix, possiblement, no entenem el dibuix resultant o no veiem si ha estat modificat o tapat per gargots.

A continuació es presenta una graella que comprèn el grau d'assoliment dels objectius i una graella d'observació de totes les activitats del projecte que els infants de P3 b van realitzar. A més a més als annexes es troba el diari de camp on es poden apreciar les fotografies desenvolupament de les sessions (veure annex 7) i la documentació realitzada (veure annex 8).

Graella d'assoliment dels objectius del projecte.

OBJECTIUS CURRÍCULUM	Grau assoliment				
	1	2	3	4	5
5Desenvolupar habilitats de comunicació, expressió, comprensió i representació per mitjà dels llenguatges corporal, verbal, audiovisual i plàstic; iniciar el procés d'aprenentatge de l'ús de les tecnologies de la informació i la comunicació.					X
Aprendre i gaudir de l'aprenentatge, pensar i crear, qüestionar-se coses, fer-les ben fetes, plantejar i acceptar la crítica i fer créixer el coneixement d'una manera cada vegada més estructurada.					X
Identificar-se com a persona tot sentint seguretat i benestar emocional, coneixent el propi cos, les seves necessitats i possibilitats, i guanyar confiança en la regulació d'un mateix.				X	
Comprendre les intencions comunicatives d'altres infants.					X
OBJECTIUS PROJECTE					

Prendre consciència de la pròpia imatge i de la dels altres.					X
Desenvolupar recursos per dibuixar l'esquema corporal acuradament.					X
Apropar-se a diferents maneres de representar figures i cares (retrats): fotografia, dibuix, pintura, fang.					X
Respectar les produccions pròpies i les dels altres.					X
Fomentar la imaginació i la creativitat a partir de l'expressió plàstica i corporal.					X
Gaudir de les activitats.					X
Utilitzar els diferents llenguatges potenciant el llenguatge plàstic i fotogràfic.					X

Graella d'observació de les activitats del projecte

PAUTES D'OBSERVACIÓ "El retrat com a excusa"			
SESSIÓ 1	SI	NO	OBSERVACIONS
Mostren interès	x		
Participen activament	x		
Gaudeixen de l'activitat	x		
Tenen iniciativa	x		Generalment tots els infants mostren iniciativa tot i que hi ha alguns que necessiten una guia.
Mantenen una escolta activa durant tota la sessió	x		
Mostren curiositat	x		
Desenvolupen una actitud d'observació i atenció.	x		
Tenen capacitat de comunicació i expressió	x		La rotllana abans d'iniciar una proposta facilita un clima d'intercanvis comunicatius.
Mostren iniciativa a l'hora	x	x	Hi ha alguns alumnes que necessiten el

d'escollir el material			recolzament del mestre.
Fan un bon ús del material	x		
Coneixen el material proposat	x	x	Només a l'activitat del fang no coneixien alguns elements que es van posar al seu abast.
Prenen consciència de la pròpia imatge i la dels altres.	x		
Reconeixen les parts del rostre i la seva localització	x		Treballar amb els miralls ha ajudat als infants.
Saben què és un retrat		x	A l'inici del projecte
Saben que els retrats es poden realitzar des de diferents vessants artístiques.		x	A l'inici del projecte
Saben què cal que hi hagi per poder dir que és un retrat.		x	A l'inici del projecte.
Mostren autonomia a l'hora de realitzar l'activitat	x	x	Algun infant necessita la presència de la figura de l'adult i que aquesta li faci de guia.
Segueixen les consignes de la mestra.	x		
Entenen el concepte de meitat (simetria de la cara)	x	x	
Necessiten fer ús del mirall	x		En moltes de les activitats el miralls els ha fet de guia.
Es reconeixen a les fotografies.	x		
Reconeixen als companys.	x		
Tenen iniciativa per manipular i experimentar	x		
Tenen clares les parts	x		

bàsiques del rostre			
Verbalitzen els processos i resultats	x		
Mostren curiositat, interès i gaudi davant les creacions realitzades.	x		Al finalitzar, orgullosos, volen mostrar els seus treballs.
Tenen clares les parts bàsiques del rostre i empren el material proporcionat en el lloc corresponent: ulls, nas, boca...	x		
Mostren capacitat per crear, elaborar i pensar.	x		
Exploreixen i reconeixen les pròpies possibilitats a través del cos. (s.9)	x		
Observen les fotografies per tal de fer una representació semblant a la realitat. (s.9)	x		
Seleccionen el material adient per representar el retrat.(s.9)	x		
Verbalitzen els processos i resultats, evocant l'experiència realitzada.	x		
Reconeixen els seus retrats realitzats.	x		
Interès per compartir i donar a conèixer els seus treballs	x		
La representació de la figura humana (el seu retrat) ha evolucionat al llarg del projecte	x		
Al finalitzar el projecte saben què és un retrat.	x		

4. Conclusions

4.1 Conclusions de la investigació

Arribats a aquest punt final del treball em dispenso a posar en relació els resultats obtinguts amb els aspectes clau esmentats inicialment en el marc teòric que presenta el treball.

La intenció és arribar a donar una resposta parcial o total de la hipòtesi presentada anteriorment. Per fer-ho ens guiarem pels objectius proposats a l'inici del treball.

El fet de poder tractar la representació de la figura humana, quelcom intuïtiu i proper, ha permès realitzar un treball més significatiu per a l'infant. El coneixement que en més o menys mesura tenien els infants sobre la figura humana i les seves característiques s'ha pogut treballar i en molts dels casos millorar des de l'activitat del dibuix. I aquest major coneixement, juntament amb l'entorn creat per desenvolupar les diverses activitats, han ajudat a millorar la seva representació gràfica de la figura humana. He pogut constatar que, com diu Viktor Lowenfeld, el fet de l'auto-identificació i unes condicions òptimes de l'ambient de treball ajuden a l'expressió creadora de cada infant. Tanmateix, diu Lowenfeld, amb l'art a través de l'auto-expressió l'infant pot desenvolupar el jo. Això és precisament el que he pogut observar amb activitats com ara aquelles on es fa ús del mirall. El fet d'utilitzar el mirall ha ajudat als infants a observar-se més detingudament i crear una imatge del seu jo. Resseguir-se al mirall els ha ajudat a crear-se un esquema d'aquelles parts més fonamentals i tanmateix observar altres detalls que posteriorment podran representar. Emmirallant-se, els nens i les nenes es poden veure reflectits i crearan la seva pròpia imatge. Totes les activitats relacionades amb el descobriment, en el nostre cas l'auto-descobriment, i l'experimentació ajuden en el procés creador que desenvolupa cada infant.

Tot aquest procés de descobriment, experimentació i creació, però, necessita que el rol del mestre sigui de guia. Aquest ha de fomentar-los un ambient acurat i ha de donar unes indicacions bàsiques per desenvolupar

l'activitat autònomament. El mestre ha de deixar fer a l'infant i no ha d'interrompre la seva activitat creadora. Tenint en compte la meua experiència a l'escola he pogut constatar aquest fet. Com es pot apreciar en el vídeo 8 en el minut 30:25 es pot veure com un infant corregeix a l'altre tot dient-li que ho està fent malament, ja que en la seva representació no es veu cap figura recognoscible. Jo, com a mestra al observar aquest fet, senzillament, no vaig intervenir. Hem de tenir molt en compte no tallar l'expressió creadora de l'infant i tanmateix s'ha de procurar transmetre aquesta actitud als mateixos infants. Si aconseguim aquesta manera de fer, els infants tindran més seguretat en si mateixos i no tallar la seva capacitat creadora.

Un dels objectius clau d'aquest treball ha estat conèixer com dibuixen els infants del cicle d'educació infantil. Tenint en compte les teories de Lowenfeld i Kellogg i contrastant-les amb els resultats obtinguts puc extreure un seguit de conclusions.

En primer lloc podem observar que l'etapa del gargot que Lowenfeld incloïa en una franja d'edat compresa dels dos als 4 anys, en els infants participants s'inclouria fins als 3 anys i on la gran majoria dels infants ja s'ha iniciat a la representació de figures recognoscibles per l'adult. Per altra banda aquest autor afirma que l'etapa preesquemàtica està compresa entre els 4 i 7 anys i segons aquests ítems, els infants mostren característiques de l'etapa preesquemàtica dels tres als 4 anys. Finalment, l'etapa esquemàtica, comprendria entre els 7 i 9 anys i amb els nens investigats es pot apreciar dels 4 als 6 anys. Per altra banda he pogut observar que hi ha nens i nenes petits que en les seves representacions de la figura humana mostren una major precisió i detalls.

Rhoda Kellogg esmenta que la representació de la figura humana és una evolució dels gargots que l'infant inicialment realitza; una evolució dels diagrames, sols i radials cap a formes que composen el cos humà. Amb els infants que han participat en la investigació he pogut observar que això es compleix en molts casos. Això no obstant, hauríem de fer un seguiment dels mateixos participant durant un període de temps més llarg. Tanmateix he pogut constatar que la representació de la figura humana s'inicia amb la

representació d'un cap més gros fins que aquest es va convertint en més petit. A més, tots els infants fan ús de Gestalts per la representació de peus mans i cabells. Puc constatar doncs que els infants fan ús dels elements que es basa la teoria de Kellogg.

Viktor Lowenfeld diu que la representació de la figura humana s'inicia amb l'anomenat "renacuajo" i aquest evoluciona. Dels casos observats hi ha un que exemplifica aquest fet, ja que l'infant a l'inici del projecte realitzava gargots i va anar evolucionant cap a agregats i "renacuajos" cada cop més evolucionats. (veure annex 9).

Allunyant-se dels plantejaments de Lowenfeld i Kellogg trobem autors que presenten una alternativa explicativa a tot això. És el cas, per exemple, de John Matthews. Com hem vist, Matthews no postula un punt d'arribada sinó que parla d'un canvi i evolució constants. Aquest *continuum*, com ell l'anomena, l'he vist present en la meua investigació. Casos, com l'anteriorment esmentat ens són un exemple. Ja hem comentat que per aquest autor el procés creatiu és igual o més important que el producte resultant d'aquest, cosa que s'ha fet palesa al llarg d'aquest projecte. La possibilitat d'enregistrar el procés creatiu dels infants i poder-ne analitzar molts aspectes que s'escapen de l'observació del dibuix final fan possible apreciar i entendre millor l'evolució i les creacions de cada infant. Tant el diàleg que sorgeix alhora de realitzar un dibuix com la gesticulació ens aporten dades qualitatives que ens ajudaran a comprendre i valorar el producte resultant. Per altra banda, en els dibuixos que no he tingut una observació directa m'he trobat algun cas que el dibuix apareixia amb gargots però semblava ser que hi havia algun element dibuixat a sota. Si s'hagués seguit una observació directa del procés de realització del dibuix, comprendríem millor allò que estem observant com a resultat final del dibuix.

Arribats a aquest punt caldria recordar la hipòtesi plantejada a l'inici de la investigació. Segueix essent vàlida les teories explicatives per etapes com ara Lowenfeld o Kellogg? El que em va fer plantejar la hipòtesi inicial era la percepció que actualment els infants presenten una evolució sinó més accelerada sinó diferent.

Matthews diu que l'entorn i les experiències a les quals ens sotmetem són determinants en el nostre desenvolupament. Em sembla que avui en dia, en una societat de la informació on les noves tecnologies són presents en cada faceta de la vida quotidiana, els infants reben molts més estímuls visuals que fan que el seu procés creatiu s'acceleri. La televisió, els ordinadors, les tablets, els mòbils, etc. són presents en la vida dels nens i nenes ja des de ben petits. Això, em sembla, que es pot entendre en la línia del que diu John Matthews sobre l'entorn i els estímuls els quals l'infant està sotmès. La sensibilitat i el procés creatiu de l'infant no es limiten a l'aula de l'escola sinó que també es present en tots aquests factors. Aquesta investigació no permetia tenir en compte els estímuls els quals els infants estaven sotmesos a casa però si m'ha permès crear unes activitats, un ambient i uns materials pensats per estimular i motivar als nens i nenes. He pogut constatar que els alumnes que han participat dins de la proposta del retrat han evolucionat amb la seva representació.

Per altra banda, Lowenfeld diu que els mestres tenen la necessitat de conèixer les etapes que passa l'infant per tal de proporcionar-li una estimulació adequada per promoure l'activitat creadora. Hem de fugir d'aquest tòpic i creure que són uns infants capaços, i per tant, no els hem de limitar o etiquetar en una etapa determinada.

És evident que en la investigació realitzada amb un centenar d'infants no poden extrapolar-ne cap conclusió general. Això no obstant, essent conscient que ens referim en tot moment als casos observats, presento la següent conclusió: el procés evolutiu dels infants no encaixa en l'explicació per etapes. Hi ha una gran quantitat d'ítems que els localitzem en infants d'edats que no estan compreses dins les etapes en qüestió. Em sembla que això es pot explicar per dos elements principals: la influència d'una societat visual i l'entorn educatiu de l'infant, que potser més o menys propicia al seu procés creatiu.

Per aquests motius em sembla que una explicació com la de Matthews dona una millor resposta a aquest fet. S'ha de considerar els infants com a éssers individuals, el procés creatiu del quals és diferent en cada cas.

4.2 Valoració general del treball

Amb l'experiència que he dut a terme a l'escola amb *El retrat com a excusa*, que també forma part de la investigació, he pogut enriquir-me, ja que ha estat un projecte compartit amb els mestres i alumnes de l'escola. He pogut veure alumnes motivats, predisposats i emocionats quan mostraven els seus resultats finals a la resta de la gent; familiars i amics.

Podria dir que aquest projecte segueix el model constructivista, ja que com he dit anteriorment els nens i les nenes participants han adquirit una postura activa on veia reflectida la motivació i implicació. Tanmateix, la meva responsabilitat com a mestra ha estat oferir indicacions de manera seqüenciada, temps, espai i materials per tal de motivar-los. Penso que s'ha treballat de manera significativa tant pels materials utilitzats, l'espai i la relació mestre-alumne.

Veure els resultats que s'han obtingut em satisfà molt, ja que em dóna per pensar i entendre'l com un projecte que ha tingut un sentit tant per a mi com per als alumnes durant els mesos que s'ha dut a terme. A més, el resultat d'alguns alumnes han superat les meves expectatives. Així doncs, estic molt satisfeta del resultat de la meua investigació.

Hem de creure en la gran capacitat que tenen els infants sigui quina sigui la seva edat. Jo ho he fet des d'un bon principi, he pensat que eren uns infants capaços i, per tant, capaços d'aconseguir els objectius que m'havia plantejat.

Considero que la hipòtesi i objectius han estat encertades, així com la metodologia que he utilitzat per dur a terme la investigació. Les eines de recollida de dades també han estat encertades, ja que m'han donat l'oportunitat d'obtenir tant dades quantitatives com qualitatives. Arribats al punt final de la investigació, personalment, les dades qualitatives m'han ofert més informació, ja que les dades quantitatives deixen escapar molts aspectes importants.

La realització d'aquest treball la valoro molt positivament, ja que com a futura mestra m'ha servit per reflexionar sobre la importància que tenen els dibuixos infantils i el valor que se'ls ha de donar.

Penso que aquest treball és l'inici d'un llarg camí com a mestra. El dibuix forma part de la vida dels infants i, sobretot, a les escoles és un recurs indispensable.

Després d'haver analitzat detingudament el desenvolupament del dibuix infantil, una de les conclusions que es pot treure és que el dibuix no és un passatemps sinó una activitat molt significativa per els nens/es.

El valor dels dibuixos dels infants l'hem de trobar en el seu significat i no en la perfecció dels elements representats. El nostre rol com a mestres és potenciar aquest tipus d'activitats, animant als nens/es i fent-los veure que allò que fan té molt de valor, tant si és un gargot o un dibuix on es mostra elements representatius de la realitat.

També podem dir que en el dibuix intervenen processos de coordinació oculo-manual (ull-mà), la qual cosa implica la posada en joc d'una multiplicitat d'operacions mentals, habilitat per la coordinació visual i motriu, així com per la manera en què controla el seu cos, guia el seu grafisme i executa els traços.

Penso que el desenvolupament creador s'inicia quan l'infant comença amb els primers traços. Tot dibuix, si és realment el treball d'un infant, serà una experiència creadora en si mateixa. La creació sorgeix del món intern de l'infant i queda reflectida sobre el paper, la pissarra, el terra o la paret on abans no hi havia res.

Vull dir, també, que el dibuix és un llenguatge i que, per tant, pot ser analitzat com a tal: es pot avaluar la seva estructura (detalls esperats en relació al nivell d'edat), i la seva qualitat i contingut (detalls poc comuns, omissions o agregats).

Finalment puc dir que la realització d'aquest treball considero que ha estat un fet positiu i al mateix temps enriquidor. M'ha donat l'oportunitat de ampliar els meus coneixements sobre el dibuix infantil amb ajuda d'un marc

teòric i una posada en pràctica d'un projecte. He tingut la oportunitat d'aprofundir i al mateix temps conèixer autors com John Matthews que desconeixia i finalment han estat decisius en aquest treball.

Per altra banda, un treball d'investigació requereix dedicació i una manera de fer que gràcies a aquest treball he pogut adquirir.

Considero que com a mestres, el fet de realitzar investigacions sobre allò que ens interessa, ens motiva o senzillament de les preguntes que ens poden sorgir, ens fa aconseguir una millor pràctica educativa. S'han de seguir fent investigacions per tal de millorar la nostra educació i tanmateix anar cap a la innovació i cap a una societat més enriquida.

5. Agraïments

En primer lloc m'agradaria agrair a l'escola Amistat i en especial a les mestres del cicle d'educació infantil pel tracte que m'han donat durant aquests mesos d'estada a l'escola i els quals he realitzat la meva investigació. Gràcies per fer-me sentir com unes mestra més.

M'agradaria agrair tota l'atenció que m'han dedicat, l'ajuda que m'han ofert quan ho he necessitat i tanmateix la valoració sobre la feina que he estat realitzant amb els infants per tal de realitzar el meu projecte.

A més a més, he d'agrair el tracte rebut per part dels infants del cicle d'educació infantil, en especial els de la classe dels Peixos (p3 B). Sense la participació dels alumnes del cicle d'educació infantil aquest projecte no hagués sigut possible, gràcies.

En general, estic molt agraïda amb l'ambient de confiança i comoditat que s'ha creat entre jo i els infants. Els moments que he compartit amb ells han estat màgics i m'han fet créixer com a persona i també com a mestra. Gràcies per tots els moments que hem compartit, per creure i estar motivats amb el projecte que he dut a terme a l'aula.

També m'agradaria agrair a la Trini Garcia, la meva tutora del centre durant aquests mesos, el seu recolzament i els seus consells durant tot aquest temps. Gràcies a totes les persones que han estat al meu costat, que tenen ganes i il·lusió per ensenyar i aprendre.

6. Bibliografia

- *Aula de Infantil*. Septiembre-Octubre 2007. Núm. 39. Documentación como narración y argumentación. Alfredo hoyuelos.
- BASSEDAS, Eulàlia; HUGUET, Teresa; SOLÉ, Isabel (1996). *Aprender i ensenyar a l'educació infantil*. Barcelona: Graó.
- MARÍN, Ricardo (2002). *Didáctica de la educación artística*. Madrid: Prentice Hall.
- LOWENFELD, Viktor; BRITAIN, Lambert (1992). *Desarrollo de la capacidad creadora*. Buenos Aires: Kapelusz.
- KELLOGG, Rhoda (1985). *Análisis de la expresión plástica del preescolar*. Madrid: Cincel.
- MATTHEWS, John (2002). *El arte de la infancia y la adolescencia*. Barcelona: Paidós Ibérica.
- MATTHEWS, John. " Dentro del cuadro: Reconsiderando el realismo intelectual y visual en el dibujo infantil". *Arte, individuo y Sociedad*, 2002, p.57-87.
- MACHÓN, Antonio (2009). *Los dibujos de los niños*. Madrid: Anaya.
- SAINZ, Aureliano (2011). *El arte infantil. Conocer al niño a través de sus dibujos*. Madrid: Eneida.
- XARXA TERRITORIAL D'EDUCACIÓ INFANTIL A CATALUNYA (2009). *Documentar la vida dels infants a l'escola*. Barcelona: A. M. Rosa sensat

7. Annexes (CD)

Annex 1 Gargots bàsics de Rhoda Kellogg.

Annex 2 Dibuixos del cicle d'educació infantil (P3-P4-P5).

Annex 3 Enregistraments de vídeo.

Annex 4 Planificació del projecte "El retrat com a excusa" a P3 b

Annex 5 Activitats del projecte de P3 b.

Annex 6 Diari de camp. Desenvolupament de les sessions del projecte.

Annex 7 Fotografies de les sessions del projecte de P3 b.

Annex 8 Documentació.

Annex 9 Mostra d'un cas. Evolució del dibuix.